Hebbla Zittelbergs arv – en invecklad historia från 1600-talets Knivsta

BARBRO BURSELL

Namnet Hebbla klingar obekant i våra öron men på 1600-talet var det ett någorlunda vanligt flicknamn. Den Hebbla som den här texten handlar om levde i Uppland under andra delen av 1600-talet och början av 1700-talet. Hon var barnbarn till Brita Tott och William Grey på säteriet Bodarna i Häggeby socken, som jag skrivit en bok om. Jag ville gärna ta reda på vilket levnadsöde som gick deras barnbarn till mötes och den här artikeln är resultatet av mina efterforskningar.

I arkiven finns mycket intressant material om personer och händelser i Hebblas närhet men hon själv som person har varit svår att fånga in. Jag känner inte till hennes namn som ogift och kan bara gissa att hon var född i mitten av 1660-talet. Ett trettiotal år senare var Hebbla inblandad i en dramatisk historia. Hon stämde då en av den tidens stora makthavare för att få ut ett arv som hennes moster hade testamenterat till henne. Rättegången 1699 i Erlinghundra häradsrätt och inte minst de bakomliggande händelserna ger en inblick i stormaktstidens kärva samhällsklimat och levnadsvillkor.

Hebblas familj

På mödernet hade Hebbla adliga anor. Mormodern Brita Tott kom från en gammal uppländsk adelsfamilj med stora godsinnehav bland annat i Knivsta socken. Hebblas morfar överstelöjtnanten William Grey var en skotsk adelsman som hade gjort karriär i Gustav II Adolfs armé. Brita och William slog sig ner på Bodarna som han fått i förläning av kungen. De fick fem barn, två pojkar och tre flickor. Sönerna blev militärer som sin far men dog utan att ha bildat familj. Döttrarna Karin och Anna var barnlösa eller fick i alla fall inga barn som överlevde till vuxen ålder.

Den tredje dottern, Elin, blev mor till två barn varav ett var Hebbla. Elin Grey var nu inte den sedesamma flicka man kunde vänta sig att finna i ett burget adligt hem. Hon ertappades i sin ungdom med en förbjuden kärleksförbindelse. Elin hade låtit sig "besovas" av en man som hon inte var gift med, en skamlig och kriminell handling på det ortodoxa 1600-talet. En notis i Häggeby kyrkas räkenskapsbok från 1646 berättar att Elin fick böta 22 riksdaler till kyrkan för sitt brott, ett ansenligt belopp. Det barn som blev frukten av Elins förbindelse var troligen en äldre syster till Hebbla. Jag misstänker att Hebbla själv kan ha varit resultatet av ytterligare en otillåten kärleksrelation. Men om hennes far eller hans familj har jag inga uppgifter.

Även om det var förenat med social katastrof för en ogift flicka att bli med barn var sådant inte alls ovanligt på 1600-talet. Jag har tidigare stött på flera olyckssystrar till Elin Grey i hennes egen familjekrets. Meningen var ju att de här flickorna skulle gifta sig med unga ädlingar i deras egen socialgrupp men i de fall jag hittat gav de sig tvärtom i lag med ofrälse män hemma i lokalsamhället: en dräng, en informator och en lagläsare. Kanske berodde det på att alla lämpliga kavaljerer gett sig av för att vinna ära på slagfälten? Sverige var ju indraget i krig ute i Europa under större delen av århundradet och det är ett känt faktum att detta ledde till ett stort kvinnoöverskott på hemmaplan.

Om en flicka som blivit med barn gifte sig med mannen i fråga kunde hon bli en (någorlunda) ärbar kvinna. I annat fall väntade ett bistert öde. Det var inte ovanligt att kvinnor valde att döda ett nyfött barn för att slippa utsätta sig för samhällets skamstämpel och straff. Men jag har funnit uppgifter som tyder på att man, åtminstone i sådana välbärgade familjer som Elin Grey och hennes medsystrar tillhörde, försökte hjälpa flickorna på olika sätt. I Elins fall var det hennes systrar som ryckte in.

Hebblas mostrar på Knivsta gård

Elins systrar Karin och Anna Grey bodde på Knivsta gård som de fått ärva efter sin mor. Var Elin själv och hennes barn bodde har jag ingen uppgift om. Som jag nämnde var familjen Tott sedan gammalt stora jordägare i Uppland. Ett av de Tottska jordkomplexen låg i Knivsta socken med storgårdarna Noor och Knivsta som centrum. Av dessa var Knivsta gård med sina fem mantal och två kvarnar störst och fungerade som ägarnas kornbod. I en beskrivning från mitten av 1700-talet heter det att gården hade "en härlig och väl upodlad Åker och Äng".

Knivsta gård bestod av flera hemman och tycks ha haft karaktär av en hel by som låg vid Knivsta (gamla) kyrka. Ibland kallas den för Knivstabyn. Ett par av hemmanen skulle längre fram i samband med reduktio-

Knivsta gård av idag. På Hebblas tid omfattade säteriet fem hemman och kallades ibland för Knivstabyn. Foto Olle Norling Upplandsmuseet.

nen komma att ge ägarna stora bekymmer. För Hebbla blev det en mycket trist historia.

Karin och Anna Grey fick säterifrihet för Knivsta gård på 1660-talet, vilket betydde att de blev befriade från skatt till kronan. Systrarna tycks ha kommit väl överens. Det finns en uppgift om att de samarbetade med sina jordegendomar på ett sätt som var ovanligt på den tiden. Ett av gårdens hemman brukade Karin Grey själv, tre hemman brukades av Anna och hennes man Andreas Berg. Det femte hemmanet ”bruka begge, både Bergen och fru Karin Grey, och byta halfparten årsväxten sinsemellan” står det i en säteriinspektion från 1681. Jag tolkar detta som att det rådde en positiv anda på Knivsta säteri. Törs man gissa att Karin och Anna Grey lät sin syster Elin och hennes barn få en fristad hos dem? I alla fall kom både Karin och Anna att hjälpa sina syskonbarn på olika sätt.

Karin Grey hade blivit änka tidigt. På

1670-talet skänkte hon en liten gård som hon ägde i socknen, Bergendal, till en systerdotter. Det måste varit Elins äldsta dotter som Karin hjälpte på det här sättet. Flickan ska ha varit gift med en trädgårdsmästare. Paret ansökte om att få säterifrihet för Bergendal men huvudbyggnaden hade inte alls den ståndsmässiga standard som krävdes. Anna Grey hjälpte i sin tur Elins andra dotter, det vill säga Hebbla, genom att längre fram skriva ett testamente där hon var förmånstagare.

Karin och Anna Grey hade också sin egen trygghet att tänka på. Båda två var så vitt jag förstår barnlösa och hade alltså inga närstående som kunde ta hand om dem när de blev gamla. Några sociala skyddsnät fanns inte vid denna tid. Frågan om hur de skulle trygga sin ålderdom blev aktuell när de i mitten av 1660-talet och som medelålders satt på Knivsta gård. Hebbla räknade de inte med, hon måste varit mycket ung vid den tiden. Karin och Anna löste problemet genom att 1668 sälja hela Knivsta gård mot villkor att köparen lät dem bo kvar och fortsätta att bruka säteriet så länge de levde. I den takt systrarna och Annas make sedan gick bort skulle köparen överta gårdsdriften. Och när den sista av dem avled skulle köparen svara för att vederbörande skulle begravas på ett ”hederligt manér och adeligt sätt” som det står i rättegångsprotokollet. En adlig begravning var förenad med stora kostnader vid denna tid.

Genom försäljningen av Knivsta gård skaffade sig Karin och Anna Grey alltså en slags pensionsförsäkring. Förutom själva tryggheten att få bo kvar på gården fick de en stor summa pengar. Köpeskillingen för Knivsta gård (och ytterligare några hemman) var hela 10 000 daler, ett mycket stort belopp. För köparen var Knivsta en byggsten i ett stort maktimperium. Det var nämligen en av dåtidens verkliga storföretagare som förvärvade Knivsta. Hon – för det var en kvinna – hette Maria Sofia De la Gardie och var en förmögen och driftig 40-årig änka. Jag ska snart återkomma till henne.

Det finns anledning att tro att systrarna Grey hade det gott ställt ekonomiskt. I den riktningen pekar också de dyrbara gåvor som Anna Grey och hennes make skänkte till Knivsta kyrka för att säkra sin saliga hädanfärd. En stor oljemålning föreställande Adam och Eva efter syndafallet bär påskriften

> ”Gudz nampn till ähra och Knifsta kyrkijo till prydning är denna Tafla förärat af Commendör Wälb(orne) Anders Bergh och Hans Fruu Edle och Wälb(orna) Anna Greij Ao 1689 d. 1 Junii.”

Ett par år senar då hennes man var död och hon själv inte hade långt kvar skänkte Anna en stor förgylld silverkanna till kyrkan. Det var en riktig dyrgrip. När den såldes till Historiska museet i slutet av 1800-talet

Målningen "Utdrivandet ur paradiset" skänktes till Knivsta kyrka av Anna Grey och hennes man år 1689. Den tillhör idag Nordiska museets samlingar. Foto Nina Heins Nordiska museet.

räckte pengarna, 5 000 kronor, till att renovera Knivsta kyrka och förse den med en ny orgelläktare, predikstol och bänkar. Silverkannan bär Riga stads vapen och tros vara ett krigsbyte från den svenska erövringen 1621. Förmodligen var det Annas far William Grey som hade fört hem den från ett av sina fälttåg. Inget hindrar att oljemålningen hade en liknande historia.

Det finns också uppgifter om att Karin och Anna Grey ägde ett hus i Stockholm, vilket förstås var en betydande tillgång. Systrarna ärvde det efter sin styvfar. Arvskiftet efter honom gav 1661 upphov till en rättegång i Svea hovrätt. Där kan man notera att Karins och Annas syster Elin aldrig omnämns. Det avslöjar att Elin gått förlustig rätten till arvejord och annan fast egendom. Sådan var lagen för en adlig kvinna som brutit mot samhällets och kyrkans normer.

Hebbla

När jag först träffade på Hebbla i arkivmaterialet var hon redan en gift kvinna. Hennes make var adelsmannen och officeren Carl Gabriel Zittelberg från Knivsta socken. Han var född i Pommern 1665 där fadern Gunnar Zittelberg då var svensk kommendant. I sin ungdom miste Carl Gabriel sin mor och sina syskon i en hemsk sjöolycka. Den inträffade 1678 då den svens-

Silverkannan som Anna Grey skänkte till Knivsta kyrka bär Rigas stads vapen och tros vara ett krigsbyte. Kannan som är 41 cm hög tillhör idag Historiska museets samlingar. Foto Christer Åhlin Statens historiska museum.

ka armén i Pommern med kvinnor och barn skulle evakueras. Fartygen kom ur kurs och gick på grund utanför Bornholm där uppemot två tusen människor miste livet. De som inte drunknade slogs ihjäl av danskarna som trodde fienden var över dem. Andra togs till fånga. Trots sina ruskiga detaljer har denna sjökatastrof inte blivit så omskriven i historien.

Efter hustruns tragiska bortgång gifte Gunnar Zittelberg om sig. Genom sin andra hustru Ingeborg Kafle ärvde han Ledinge säteri i Knivsta och här växte Carl Gabriel upp. På 1670-talet hade fadern nått överstelöjtnants grad och blivit adlad. Han antog då släktnamnet Zittelberg, tidigare hette han Sethelius. Liksom sin far blev Carl Gabriel Zittelberg officer vid Upplands regemente där han började som fänrik vid 15 års ålder.

Alldeles säkert var familjerna Grey på Knivsta gård och Zittelberg på Ledinge bekanta med varandra. De tillhörde socknens herrskapsfolk, umgicks förmodligen och sågs i kyrkan på söndagarna. Gunnar Zittelberg och Andreas Berg var båda aktiva i sockenstämman. Om Hebbla växte upp i Knivsta kände hon sin blivande man sedan unga år. Var hon och Carl Gabriel bodde som gifta känner jag inte till. Kanske slog de sig ner på någon gård i socknen som hörde till Ledinge. Hur mycket Hebbla såg av sin syster på Bergendal vet vi heller inget om. Tidens stränga socialgruppstänkande innebar att en adlig officers och en trädgårdsmästares familjer levde i skilda världar.

Vi är nu framme vid 1691. Hebbla kan vara i 25-årsåldern. På Knivsta gård finns bara moster Anna Grey kvar. Karin Grey och Andreas Berg har båda avlidit. Anna är ålderstigen och sjuklig. Det är nu hon skriver sitt testamente och gör Hebbla som var henne ”i blodet närmast” till sin arvtagare. (Hebblas syster nämns inte här.) Visserligen är det Carl Gabriel Zittelbergs namn som står först i testamentet men det är för att han var Hebblas lagliga förmyndare och den som skulle förvalta hennes egendom. Anna Greys vilja var att Hebbla skulle ärva allt hennes lösöre på Knivsta säteri. Det gällde även systern Karins ägodelar som Anna hade ärvt. Själva gården var ju såld men Hebbla skulle få ”penningar, sölver och husgerådssaker” som det ska ha stått i testamentet och dessutom utestående fordringar. Samtidigt gjorde nog Anna och Hebbla en överenskommelse om att Hebbla skulle rycka in och ta hand om sin gamla moster. I alla fall framkom det senare i rättegången att Hebbla hade ”väl förestått hennes hus” under de år då Anna satt ensam och krasslig på Knivsta gård.

Att skriva ett testamente var vanligt på 1600-talet. Det var också vanligt att testamenten orsakade rättsliga tvister, särskilt med adliga damer inblandade. De var många gånger förmånstagare i testamentena och hade en viktig sak att försvara. Kvinnorna

missgynnades ju av männens företräden i arvsfrågor och därför var det extra viktigt för dem med individuella arrangemang som deras anhöriga vidtog för att bättra på deras situation. När Hebbla gick till häradstinget 1699 för att slåss för sitt arv var hon alltså inte unik utan handlade på samma sätt som många andra kvinnor. Det gällde att se om sitt hus.

Hebblas arv går upp i rök

När Anna Grey avled i maj 1692 hade Hebbla alltså anledning att förvänta sig ett betydande arv. Men av detta blev ingenting. I oktober samma år kom nämligen order från Reduktionskommissionen, det var den myndighet som beslutade i frågor som gällde reduktionen, att "arrestera" all egendom som tillhört Anna Grey, lös som fast. Det betydde att kronan frös alla Annas tillgångar. Varningssignaler hade kommit året innan då Anna fortfarande var i livet, så kanske Hebbla hade anat den kommande faran. Kronan hade då gjort en "gravation" eller inteckning i Knivsta gård. Nu, 1692, togs allt i beslag. Och snart kom nästa dråpslag. I november beslöt myndigheterna att sätta in en ny ägare till gården. Det var riksrådet och landshövdingen i Stockholm, greve Kristoffer Gyllenstierna som nu fick överta kronans alla rättigheter till Knivsta. Och med den följde alla dess inventarier! Eller som beslutet återges i rättegångsprotokollet: "att immittera hans excellens uti egendomen cum inventario".

Vad var det som hände? Vad hade myndigheterna med Knivsta gård att göra? Och var kom Kristoffer Gyllenstierna ifrån? För att förstå det måste något sägas om Karl XI:s reduktion som pågick under 1600-talets sista decennier. Den hade inletts för att återbörda till kronan de stora jordegendomar som tidigare monarker hade gett till adeln för att löna dem för deras tjänster. Vid mitten av 1600-talet ägde adeln mer än hälften av all jord i Sverige-Finland och en stor del av den var helt skattefri. Staten gick alltså miste om väldiga skatteintäkter och till sist blev den ekonomiska situationen ohållbar. 1680 beslutades att kronan skulle dra in, det vill säga konfiskera, alla de bortskänkta egendomarna liksom den jord och de inkomster av jord som adeln hade kunnat köpa till förmånliga priser. För den jordägande adeln fick reduktionen i många fall katastrofala följder.

Vad som hände med Knivsta gård 1691–1692 var att Reduktionskommissionen beslutade att inleda en rannsakning av ett par av de hemman som låg under säteriet. Det fanns enligt myndigheterna anledning tro att familjen Tott inte hade betalat tillräckligt mycket skatt för dem under årens lopp. Därför lade man nu kvarstad på Anna Greys tillgångar. (Även några kusiner till henne blev föremål för rannsakningen.) Reduk-

Kristoffer Gyllenstierna (1639–1705) som Hebbla stämde för att få ut arvet efter sin moster var en av rikets mäktigaste män. Porträtt målat av David Klöcker Ehrenstrahl 1690. Foto Nationalmuseum.

tionsmyndigheterna brydde sig inte om hur ägarförhållandena till de berörda fastigheterna såg ut i dagsläget, huvudsaken var att få in de pengar som tillkom kronan. Men hur kunde Kristoffer Gyllenstierna bli ny ägare till Knivsta gård? Det är dags att vända uppmärksamheten mot grevinnan Maria Sofia De la Gardie.

En kvinnlig storföretagare och hennes svärson

Maria Sofia De la Gardie (1627–1694) var dotter till fältherren Jakob De la Gardie och hans hustru Ebba Brahe som i ungdomen varit föremål för Gustav II Adolfs svärmeri. Att hon var en driftig och framgångsrik affärskvinna har kommit alldeles i bakgrunden av den romantiska historien. Maria Sofia gifte sig i unga år med riksdrotsen Gustav Gabrielsson Oxenstierna (1613–1648), en brorson till rikskanslern, och fick med honom två döttrar. Gustav avled ganska snart och redan vid 21 års ålder satt Maria Sofia som änka. Hon kom aldrig att gifta om sig utan använde sin förmögenhet och den myndiga ställning hon hade som änka till att investera i och driva diverse företag och verksamheter. Enligt Gun Björkman som tecknat hennes porträtt, ville Maria Sofia De la Gardie åstadkomma något själv, fast hon var kvinna, och inte sitta overksam och maktlös som så många medsystrar. Grevinnan De la Gardie blev en av sin tids stora entreprenörer och drev framgångsrikt olika tillverkningsföretag, bland annat vid sina gods Tyresö och Krapperup. Men trots sin driftighet och sina tillgångar kunde hon inte skapa en god ekonomi av sina verksamheter. Situationen blev så småningom mycket ansträngd och när reduktionen slutligen drabbade henne undergrävdes hennes affärsställning helt.

En del av de ekonomiska bekymren hade sin grund i att boet efter Maria Sofias make inte skiftades när han dog utan hon tycks ganska fritt ha disponerat över döttrarnas ekonomiska tillgångar som var betydande. Frågan om arvskifte blev aktuell först då flickorna gifte sig, något som skedde runt 1670 då båda var över 20 år gamla. Att de gifte sig så pass sent lär ha berott på att Maria Sofia ville förvalta deras förmögenheter så länge som möjligt. Så snart de blev gifta skulle ju deras makar ta över deras affärer. Ändå fick äldsta dottern Gustaviana bara ut en del av sitt farsarv när hon gifte sig, något som blev föremål för hennes makes stigande irritation. Hans namn var Kristoffer Gyllenstierna. Då hans hustru dog i barnsäng efter några års äktenskap beslutade han sig för att inleda en rättsprocess mot sin svärmor. Den kom att bli både lång och hätsk. När domen sent omsider föll var den till Gyllenstiernas fördel. Maria Sofia De la Gardie blev skyldig sin svärson stora belopp. Som (del)be-

Maria Sofia De la Gardie (1627–1694) var en av sin tids stora entreprenörer och företagsledare. Hon köpte Knivsta säteri av Hebblas mostrar Karin och Anna Grey 1668. Porträtt av J. H. Elbfas 1643. Foto Nationalmuseum.

talning tvingades hon överlåta Knivsta gård på honom. Detta skedde år 1691.

Här har vi bakgrunden till att Kristoffer Gyllenstierna gjorde en så abrupt entré i Hebblas liv. Gyllenstierna (1639–1705) var vid denna tid en av rikets mäktigaste män, han var riksråd och överståthållare, det vill säga landshövding i Stockholm, och titulerades greve och excellens. Han tillhörde Karl XI:s innersta krets och hjälpte kungen att genomdriva reduktionen. Det var denne man Hebbla stämde inför Erlinghundra häradsrätt. Hennes motpart i den kommande rättegången var alltså en person som verkade i hjärtat av rikets administration och hade goda kunskaper om hur olika reduktionsärenden skulle hanteras. Vid Anna Greys död 1692 hade Gyllenstierna alltså redan efterträtt grevinnan De la Gardie som ägare till Knivsta gård. När Reduktionskommissionen beslöt att lägga kvarstad på egendomen såg Gyllenstierna snabbt till att "arresten" på gården hävdes och att han själv kunde få fri dispositionsrätt till både den och alla dess inventarier. Detta framgår av ett intressant dokument jag påträffat. I en skrivelse till myndigheterna den 12 november 1692 förklarade han sig villig att ansvara för de villkor som följde när kronan tagit Knivsta i beslag. Tydligen var det så man skulle göra om man ville lösa en egendom från reduktionsmyndigheterna. Fem dagar senare kom beslutet. Gyllenstierna hade nu alla rättigheter till Knivsta gård – och Hebbla inga alls.

Hebbla blir änka, gifter om sig och går till tings

År 1692 var ett olycksaligt år för Hebbla. Hennes arvtant dog och det förväntade arvet försvann framför näsan på henne. Till råga på allt miste hon sin man Carl Gabriel Zittelberg. Han avled på hösten 1692 endast 27 år gammal. Carl Gabriel hade inte gjort någon militär karriär. Det framgår nämligen av hans vapensköld i Knivsta kyrka att han vid sin död fortfarande endast hade fänriks grad. Om paret hade några barn vet jag inte. De fick i alla fall ingen son som överlevde till vuxen ålder. Den nyadlade släkten Zittelberg dog nämligen ut då Carl Gabriels far gick bort några år senare. De olyckliga händelserna måste ha varit tunga att bära för Hebbla. Med facit i hand borde hon kanske ha överklagat beslutet att sätta in Kristoffer Gyllenstierna som ny ägare till Knivsta gård. Men av någon anledning gjorde hon inte det. I stället gick åren.

Efter en tid gifte Hebbla om sig. Den nye mannen hette Rodrick Ryberg. Han var född 1663 och blev löjtnant vid fortifikationen i Göteborg. Det var den ingenjörskår inom armén som hade till uppgift att bygga och underhålla rikets alla försvarsanläggningar. På 1600-talet fanns en lång rad fästningar både runt kusterna och inne i landet och även i de områden på andra sidan Östersjön som Sverige erövrat. Kanske var det när Ryberg förflyttades till Dalarö i slutet av

Carl Gabriel Zittelbergs vapensköld i Knivsta kyrka bär påskriften "Kongl. Maj.ts Troo Tjänare och wählförordnat Fendrik under Hans Kongliga Lifregemente till foot den ädle och välborne herr Carl Gabriel Zittelbärgh född hijt till Världen anno 1665 i april avsomnad den 5 october 1692."
Foto Olle Norling Upplandsmuseet.

1690-talet som han träffade Hebbla och de gifte sig. År 1709 förflyttades han igen, nu till Vaxholm och där blev han kvar till 1724 då han fick avsked. Rybergs tjänst innebar att han var förlagd ute i skärgården där han ledde olika arbeten som utfördes av hantverkare och dykare. Hebbla och han kunde inte ses så ofta.

Det var när Hebbla hade gift sig med Rodrick Ryberg som hon år 1699 vände sig till häradsrätten för att inleda rättsprocessen om sitt arv efter Anna Grey. Vad fick henne att börja slåss för sin sak efter sju hela år? Jag gissar att den nye mannen kan ha varit pådrivande. Kanske hoppades han att det fanns någon ekonomisk vinning att hämta i den gamla historien och tyckte att saken var värd att prövas. Tidsandan var sådan. 1600-talet var ett sekel då rättstvisterna om arv och egendom avlöste varandra. Man grep efter minsta halmstrå för att bevaka sina rättigheter och förmera sina tillgångar. Hebbla och hennes man tycks inte ha tvekat för att motparten var en herre med mycket hög samhällsställning.

Innan jag kommer till rättegången vill jag beröra en fråga som rör Hebblas bakgrund och identitet. I rättegångshandlingarna kallas hon för Hebbla Zittelberg. Det är valet av efternamn som förbryllat mig. På 1600-talet var det nämligen brukligt att en kvinna behöll sin fars namn efter giftermålet. Men Hebbla gick uppenbarligen till tinget och kallade sig Zittelberg efter sin förste make. Hade hon inget flicknamn som hon kunde eller ville bära?

Inom namnforskningen menar man att kvinnor som avvek från normen att använda sitt flicknamn i äktenskapet till exempel var ofrälse kvinnor eller änkor som gifte sig med en adelsman eller någon med en framskjuten plats i samhället. De här kvinnorna hade alltså gjort någon form av klassresa och kunde genom valet av efternamn behålla sin nyvunna samhällsposition. Det är inte omöjligt att giftermålet med adelsmannen Carl Gabriel Zittelberg hade inneburit ett liknande socialt lyft för Hebbla och att hon ville behålla sin sociala ställning. Hennes andre man var ofrälse och kunde inte ge henne samma status. Kanske det också talade till Hebblas fördel att kalla sig fru Zittelberg i häradstinget. Testamentet som tvisten gällde var ju skrivet till förmån för Hebblas dåvarande make och henne själv. Genom att kalla sig Zittelberg kunde Hebbla legitimera sin status som hans änka och rättmätig arvtagare.

Rättegången 1699

Protokollet från Hebblas rättegång finns att läsa på Riksarkivet. Det är en avskrift av det ursprungliga dokumentet från Erlinghundra häradsrätt och saknar tyvärr alla bilagor som fanns med originalprotokollet och som åberopades under tinget. Lyckligtvis är protokollet

skrivet med stor detaljrikedom och återger ofta ordagrant vad som stod i handlingarna.

Det var två huvudfrågor som Hebbla och hennes make med hjälp av ett juridiskt ombud koncentrerade sig på i processen. För det första att Kristoffer Gyllenstierna hade övertagit Knivsta gård på vad de ansåg vara ett orättfärdigt sätt utan att hänsyn togs till Hebblas rättigheter. Gyllenstierna hade lagt sig till med allt som stod upptaget i en åberopad inventarieförteckning. Som exempel nämndes boskap, årets inbärgade grödor, utsäde och redskap. Allt detta tillhörde ju Hebblas arv, ansåg de. Det enda hon hade fått var en del havre. Rodrick Ryberg menade att hustrun hade blivit lurad, både av grevinnan De la Gardie och Gyllenstierna och att hon vid den här tiden ”om den rätta beskaffenheten av denna handel så noga icke var kunnig”. Hebbla skulle med andra ord inte ha begripit sig på vad som hände i samband med mosterns död. Man kan i så fall inte klandra henne. Jag har själv försökt sätta mig in i alla turerna runt Knivsta gård och tycker att det är en komplicerad och bitvis svårbegriplig historia.

Gyllenstiernas advokat genmälde att allt skett enligt lagens bokstav och var inte nådig mot Hebblas ombud. När man läser protokollet får man intrycket att advokaterna utkämpade någon sorts rituell dans för att få varandra på fall. Texten är trytferad med juridiska facktermer på latin som de bollar med för att ifrågasätta varandras trovärdighet. Hebblas ombud sa till slut på ren svenska att motparten genom ”slika upptåg” bara vill ”draga saken på långbänken, därigenom mig att utmatta”.

Den andra huvudfrågan som Hebbla och Rodrick sköt in sig på var att grevinnan De la Gardie aldrig skulle ha betalat den överenskomna köpeskillingen på 10 000 riksdaler när hon köpte Knivsta säteri av Karin och Anna Grey. Den summan hörde alltså till de utestående fordringar som tillkom Hebbla efter moster Anna. Kunde inte Gyllenstierna visa att köpeskillingen blivit betald ifrågasatte de hans äganderätt till Knivsta. Hebbla och Rodrick Ryberg hävdade att även om det stod i köpebrevet att grevinnan De la Gardie betalt köpeskillingen ”intill sista öret” så hade detta aldrig skett. De hänvisade till att säljarna tidigare skulle ha intygat att de inte fått betalt för Knivsta gård. För att ge ytterligare tyngd åt sitt påstående hävdade Hebbla och hennes make att 15 år efter köpet av Knivsta, det vill säga år 1683, hade grevinnan utfärdat en revers enligt vilken hon var skyldig säljarna pengarna. Detta dokument, som nu åberopades som bevismaterial, hade grevinnan visat upp i Svea hovrätt då hon processade mot sin svärson. Man kan fråga sig varför grevinnan ville visa att hon inte ägde säteriet. Var det för att svärsonen inte skulle kunna göra några anspråk på Knivsta gård i deras rättegång? Troligen, men i så fall misslyckades försöket. Som vi vet var

det just vad Gyllenstierna gjorde ett antal år senare. Ryberg menade att Knivsta gård de facto aldrig hade sålts och att gården tillhörde honom och hans hustru. Därför krävde de att få tillbaka allt som Gyllenstierna vid sitt tillträde lagt under sig med ränta för den tid som gått sedan dess. Men var han å andra sidan villig att betala den beslutade köpeskillingen för Knivsta kunde han få behålla gården, sade Hebblas make.

Det fanns ytterligare en sak rörande grevinnans köp av Knivsta som Hebbla och hennes man framförde klagomål över. När systrarna Grey sålde gården hade de ju satt upp ett antal villkor för försäljningen. Ett av dessa var att när den sista av säljarna föll ifrån skulle grevinnan eller hennes arvingar svara för att den avlidna begravdes på ett sätt som var värdigt en adlig person.

Hebbla och Ryberg hävdade nu att grevinnan De la Gardie inte hade brytt sig om att ta säljarna i "försvar" som hon lovat. När kronan gjorde sin första inteckning på Knivsta 1691 hade Anna Grey själv fått sköta allting med stora kostnader och besvär, detta trots att hon träget hade bett om grevinnans assistans. En allvarligare anklagelse var att Maria Sofia De la Gardie trots påminnelser om sina löften aldrig hade ombesörjt Anna Greys begravning då hon som den sista av säljarna avled 1692. Hebbla hade själv fått betala jordfästningen med 1 000 riksdaler, vilket motsvarade kostnaden för den enklast tänkbara begravningen av en adlig person. I pengar räknat var Hebblas och Rodrick Rybergs krav på Gyllenstierna drygt 18 500 riksdaler vilket motsvarade köpeskillingen för Knivsta gård med ränta, värdet på boskapen och husgeråden med ränta samt begravningskostnaderna. Därtill kom drygt 200 riksdaler för expenser och skadestånd.

Domen

När häradsrättens dom föll den 20 juni 1699 måste Hebbla och hennes man ha blivit besvikna. På ingen enda punkt gick rätten deras väg. Den ansåg det bevisat att Kristoffer Gyllenstierna blivit ägare till Knivsta gård på laglig väg. Den som gjorde anspråk på egendomen skulle ha vänt sig till Reduktionskommissionen med ett överklagande men eftersom Hebbla inte hade gjort det kunde häradsrätten inte befatta sig med den saken. Beslutet hade vunnit laga kraft.

Inte heller när det gällde grevinnans köp av Knivsta ville häradsrätten ge Hebbla rätt. Om grevinnan inte hade betalat för gården borde visserligen de 10 000 riksdalerna tillfalla Hebbla Zittelberg som en utestående skuld, menade man. Och visserligen hade grevinnan under processen med svärsonen påstått att hon aldrig erlagt någon betalning för Knivsta. Men rätten hade ändå fått se två köpebrev, ett

från 1668 och ett från 1683 (reversen). Och i Anna Greys testamente stod att efter hennes död skulle gården tillfalla grevinnan i enlighet med köpekontraktet. Häradsrätten valde att bortse från de bevis som Hebbla och hennes make åberopat. Jag får intrycket att rätten ansåg att hela ärendet var svårtolkat. Den frågade nämligen hur det kunde komma sig att köpekontraktet för Knivsta gård fanns bland salig Anna Greys papper och reversen på köpeskillingen bland salig grevinnans med flera sådana "orimligheter". På detta svarade kronans befallningsman "att med denna köpehandel hängde intet så just tillhopa, som skrifterna innehöllo". Det var med andra ord litet rörigt i fallet Knivsta gård.

När det slutligen gällde grevinnans brutna löfte att bekosta Anna Greys begravning så kunde rätten heller inget göra. När Anna avled hade Gyllenstierna redan tillträtt som ägare till Knivsta gård, inte som arvinge efter grevinnan med de skyldigheter detta hade medfört utan som "kreditor efter lagvunna domar" som häradsrätten uttryckte det.

Vad som inte sades

Hebbla menade alltså att hon blev fråntagen hela sitt rättmätiga arv. Och visst verkar det så när man läser rättegångshandlingarna. Men det finns faktiskt en möjlighet att hon inte blev alldeles lottlös. Jag tänker på vad Hebbla *inte* klagade över i rättegången, till exempel pengarna och silvret som Anna hade nämnt i sitt testamente. I protokollet sägs ingenting om sådana tillgångar, bara att Gyllenstierna vid sitt övertagande hade lagt beslag på den boskap och de grödor och redskap som Hebbla ansåg var hennes. Kan det betyda att Hebbla faktiskt fick ärva en del av moster Annas förmögenhet? Om Gyllenstierna också hade lagt vantarna på hennes silver och pengar hade nog Hebbla och hennes man klagat högljutt över det vid rättegången. Kan moster Anna ha räddat någon del av sin förmögenhet undan Reduktionskommissionen? Det får vi nog aldrig veta. I värsta fall gick alla tillgångar till Gyllenstierna. Vid utmätningen av "arresterade" egendomar kunde reduktionens myndigheter gå olika hårt fram. Ibland tog man allt och lämnade bara de kläder som godsägarna stod och gick i. Andra gånger fick de behålla vad de ansågs behöva för livets nödtorft.

Av rättegångshandlingarna får jag intrycket att Hebblas rättstvist egentligen var ganska utsiktslös. Reduktionskommissionens beslut att tilldöma Gyllenstierna rätten till Knivsta gård med all fast och lös egendom verkar ha skett lagenligt. Och Hebbla hade inte överklagat. Frågan om grevinnan De la Gardie hade betalat för gården eller ej är inte lika lätt att besvara. Enligt en uppgift hos Alm-

quist hade hon faktiskt lagfart på Knivsta vilket pekar på att hon verkligen hade avslutat köpet, fast säljarna på sin tid hade påstått motsatsen. Kan det förhållandet att köpekontraktet fanns kvar bland Anna Greys efterlämnade papper fått Hebbla och maken att tro köpet aldrig gått igenom – eller att saken åtminstone var värd att pröva? Vi får nog aldrig något svar på den frågan heller.

Knivsta gård – en smart affär?

Historien om Hebblas arv och Knivsta gård är inte riktigt slut än. Ett nytt källmaterial som jag träffat på ger en delvis ny bild av turerna kring Knivsta gård och rätar ut en del frågetecken som kvarstod sedan jag läst rättegångshandlingarna. Det handlar om en kopiebok med avskrifter av olika kontrakt. Till exempel fann jag här uppgiften att Maria Sofia De la Gardie hade överlåtit Knivsta gård på svärsonen redan 1691 då Anna Grey ännu levde. Därmed fick det förhållandet att hon inte bekostade Annas begravning året därpå sin förklaring. Av de nya uppgifterna framgår också att det var Kristoffer Gyllenstierna som genom eget agerande såg till att "arresten" på Knivsta gård hävdes 1692 och han själv kunde överta kronans rättigheter till gården.

Ett överlåtelseavtal i kopieboken visar vilka planer Gyllenstierna egentligen hade för Knivsta gård. Redan en månad *innan* kronan i november 1692 satte in honom som ny ägare överlät han sina rättigheter på säteriet på en tredje person mot att denne betalade honom 18 407 daler. Det var det belopp som gården värderats till och som Maria Sofia De la Gardie varit skyldig honom. När han nu sålde Knivsta gård vidare fick han ut sin fordran i kontanter. Något annat intresse för gården hade han alltså aldrig haft.

Köpare (eller snarare mottagare av rättigheterna) till Knivsta gård var Gyllenstiernas jämnårige kollega i Kungliga rådet, greve Nils Gyldenstolpe (1642–1709). Även han tillhörde Karl XI:s innersta krets och liksom Gyllenstierna satt han centralt i rikets förvaltning. Gyldenstolpe skulle i början av 1700-talet utnämnas till kanslipresident, det vill säga statsminister. De båda herrarna måste ha känt varandra väl. Under 1600-talets andra hälft höll Gyldenstolpe på att bygga upp ett godsimperium i Uppland och köpte upp stora jordarealer. 1692 hade han just förvärvat Noors säteri av släkten Tott och med Knivsta gård tog han över familjens gamla ställning som storgodsägare i socknen. Några år senare köpte han Ledinge av Carl Gabriel Zittelbergs far.

Gyldenstolpe var uppenbarligen en av de personer som förstod att göra goda affärer under reduktionen då omsättningen var stor på adliga jordegendomar och priserna låga. Många adelsfamiljer tvangs att sälja

gods och gårdar till underpris för att kunna betala vad kronan krävde. Nils Gyldenstolpes fastighetsaffärer i Uppland finns dokumenterade i kopieboken som jag av en slump råkade på i landsarkivet. Där har han samlat avskrifter av köpekontrakt och andra handlingar för att ha dem lätt åtkomliga.

Dokumenten i kopieboken visar att grevinnan De la Gardie inte hade överlåtit *hela* Knivsta gård på Kristoffer Gyllenstierna 1691, bara två tredjedelar. Anna Grey levde ju fortfarande vid den tiden och det var först när hon dog som den sista tredjedelen av gårdsdriften skulle byta ägare. Det var också rätten till två tredjedelar av säteriet som Nils Gyldenstolpe förvärvade. Men samma dag som överlåtelseavtalet undertecknades 1692 gav Gyllenstierna honom – i ett separat avtal – rätt att hävda också den återstående tredjedelen trots att den då tillhörde grevinnan De la Gardie och ingick i den rättsprocess som pågick mellan henne och svärsonen i Svea hovrätt. Det framgår av dokumentet att marken låg för fäfot och att man riskerade att förlora skattefriheten för den om den inte odlades upp. Gyldenstolpe hade erbjudit sig att göra detta och även svara för eventuella avgifter som kunde tillkomma. Nu gav Kristoffer Gyllenstierna honom rätt att odla marken tills domen i hovrätten avkunnats.

Man kan fråga sig om Kristoffer Gyllenstiernas agerande i turerna kring Knivsta gård var alldeles rumsrena? Det verkar ju som om han handlade ganska självsvåldigt emellanåt. Drog han fördelar av sin ställning i rikets centrala förvaltning? Gyllenstierna var verksam i en rad organ som arbetade med reduktionsärenden och besatt vad vi idag skulle kalla insiderkunskaper. Han hade god kännedom om regelverket som gällde fastighetsaffärer vid denna tid. När han övertog svärmoderns del i Knivsta gård 1691 kände han säkert till att reduktionsmyndigheterna börjat titta närmare på egendomen och insåg att här fanns möjligheter att göra en bra affär. Han kanske av den anledningen såg till att få överta just Knivsta, grevinnan ägde ju annars många gods och gårdar. När kronans beslut att ”arrestera” all lös och fast egendom på Knivsta kom i oktober 1692 dröjde det heller inte länge innan han ansökte om att få arresten hävd och själv få överta kronans rättigheter vilket också beviljades. Gyllenstierna var tydligen så säker på vilket utslaget skulle bli att han sedan sålde sina rättigheter till Knivsta vidare, både de andelar han själv innehade och sin svärmors del, innan beslutet hade kommit. Förmodligen hade han haft underhandskontakter med kommissionen och fått klartecken till affären.

Kristoffer Gyllenstierna har beskrivits som en både övernitisk byråkrat och osjälvständig makthavare. Hans fiskala nit i olika reduktionsärenden lär inte ha känt några gränser, samtidigt som han bad om kungens godkännande i alla ärenden där han

själv inte vågade fatta beslut. Det verkar därför inte troligt att Gyllenstierna skulle ha agerat utanför lagens råmärken i fallet Knivsta. Däremot drog han sig nog inte för att till fullo utnyttja de möjligheter som situationen faktiskt erbjöd. Med Knivstaaffären slog Gyllenstierna två flugor i en smäll. Han fick ut sin fordran på svärmodern i reda pengar vilket hjälpte upp hans omvittnat dåliga ekonomi och dessutom kunde han hjälpa sin kollega Nils Gyldenstolpe till ännu ett förmånligt godsförvärv, en tjänst som kanske kunde betalas med en gentjänst längre fram. Några moraliska skrupler över att Hebbla Zittelberg blev av med sitt arv hade han nog inte.

Till slut

Hur mycket kände Hebbla till av allt som hände runt Knivsta gård? Det finns uppgifter i rättegångsprotokollet som tyder på att hon visste både att reduktionen närmade sig och att grevinnan De la Gardie hade måst lämna säteriet till svärsonen 1691. Däremot är det oklart om hon kände till att Gyllenstierna redan året därpå lät Knivsta gård gå vidare till en ny ägare. I rättegången nämns inte ett ord om hans och Gyldenstolpes affärstransaktioner. Hebblas man sade vid ett tillfälle att Gyllenstierna kunde få behålla Knivsta gård om han var villig att betala köpeskillingen. Det tyder på att han och Hebbla inte skulle känna till att Knivsta sedan sju år tillbaka hade en ny ägare, något som samtidigt ter sig osannolikt.

Att Hebbla förlorade sitt arv kan, som jag ser det, inte skyllas på herrarna Gyllenstierna och Gyldenstolpe, vad man än må tycka om deras affärsmetoder. Hennes stora otur var att reduktionen satte sina klor i Knivsta gård. Även om grevinnan De la Gardie kunnat kvarstå som ägare till gården, hade den blivit intecknad av kronan och Anna Greys tillgångar tagna i beslag. Huruvida Maria Sofia De la Gardie i så fall hade behandlat Hebbla med någon större generositet än Gyllenstierna är omöjligt att säga, möjligen hade hon känt sig tvungen att betala Anna Greys begravning.

Hur gick det då för Hebbla i fortsättningen? Det verkar som om hennes liv inte blev någon dans på rosor. På Krigsarkivet finns två brev, sk suppliker, bevarade som Rodrick Ryberg skrev till Kungl. Maj:t på 1710-talet. Där beskriver han mångordigt det fattiga liv han lever eftersom han inte får ut hela sin löjtnantslön och dessutom själv måste bekosta sitt logi när han arbetar ute i skärgården. Han ber därför underdånigast att få ut sin innestående lön. Skuldsatt är han också eftersom han och hans hustru har köpt sig ett skattehemman som brukas av hustrun. Allt vad de tidigare förtjänat och sparat är ”consumerat”, skriver han.

Ska vi ta Rodrick Ryberg på orden så hade Hebbla och han det alltså ganska kna-

pert. Och om Hebbla möjligen ärvde något efter moster Anna så var det nu slut på tillgångarna. Men de har sin gård. Den låg i Tibble socken i Uppland och hette med Rybergs stavning Hellingstad eller Helljestad. Troligen avses Helgesta som ligger i Håbo-Tibble, ett par mil söder om Knivsta. År 1719 hade Ryberg inte kunnat resa hem och fått se sin kära hustru på hela året, skriver han, och fast mindre fått tillfälle att "med råd och anstalt giva henne något bistånd". Av detta förstår man att Hebbla inte såg så mycket av sin man. Hon levde ensam under långa perioder med sitt husfolk på Helgesta och fick själv ansvara för gårdens skötsel. Av bevarade mantalslängder framgår att Hebbla tillsammans med några drängar och pigor var skriven på Helgesta från 1712 och fram till 1735, de sista åren som änka.

Om Rybergs suppliker gav något resultat är ovisst. I samband med att han gick i pension 1724 godkände Kungliga rådet emellertid att han tack vare sin "långliga och trogna krigstjänst samt ålder och stora oförmögenhet" skulle få en livränta från Krigsmanshuskassan. Man får hoppas att den underlättade parets levnadsvillkor. Tydligen var Rodrick Rybergs hälsa vid 61 åras ålder ganska bräcklig. Han avled 1632. Jag har en uppgift om att Hebbla skulle ha suttit som änka i Sigtuna ett par år senare men den har inte gått att bekräfta. Allt pekar i stället mot att hon blev kvar i Håbo-Tibble. Där blev salig löjtnanten Rybergs fru med två pigor mantalsskriven några år senare. Och enligt död- och begravningsboken från Tibble socken "wardt Wälborna frun på Helgesta död" den 24 oktober 1737. Hebbla Zittelberg begravdes en månad senare i Tibble kyrka.

Reduktionens rannsakning av Knivsta gård blev färdig i början av 1700-talet. Det konstaterades då att de Tottska arvingarna faktiskt hade betalat tillräckligt med skatt till kronan. Därmed kunde säteriet behålla sin frälsenatur och vara en skattefri egendom. Nils Gyldenstolpe och hans familj kom att bli långvariga ägare av både Knivsta och Noor. Framför allt Noor kom att blomstra under deras tid. Gyldenstolpe byggde om säteriet till en magnifik slottsanläggning där han kunde underhålla sina gäster. En av de första som besökte Noor då anläggningen stod färdig 1695 var den unge prins Karl (XII). Men allt detta är en annan historia.

Källor

Krigsarkivet Stockholm
Biografica: Rodrick Jönsson Ryberg.

Stadsarkivet Stockholm
Tibble sockens kyrkoarkiv.

Riksarkivet Stockholm
Erlinghundra häradsrätts dombok 1699.

Reduktionskontoret: Ersättningsakt 134 (rannsakning av de Tottska arvingarna).

Landsarkivet Uppsala

Häggeby kyrkoarkiv: räkenskaper.

Knivsta kyrkoarkiv: Sockenstämmans protokoll.

Länsstyrelsens arkiv: Handlingar rörande statens egendomar 1666-1728 (säteriinspektion).

Mantalslängder för Tibble socken.

Strödda accessioner nr 90: Nils Gyldenstolpes hemmanshandlingar.

Litteratur

Almquist, J.E., Knifstabyn. I Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden. Del 1, band 2. Säterier. 1931.

Björkman, G., Maria Sophia De la Gardie. Kvinna i stormaktstiden. 1994.

Bolinder, G., Knivsta kyrka. Sveriges kyrkor, Uppland, band IV.

Bursell, B., William Grey och Brita Tott. En berättelse om krig och kärlek i stormaktstidens Sverige. 20012.

Einarsson, L., Bornholm 1678 – en okänd fartygskatastrof. I Sportdykaren nr 5, 2003.

Elgenstierna, G., Den introducerade svenska adelns ättartavlor. 1925-1936.

Ericson Wolke, L., & Hårdstedt, M., Svenska sjöslag. 2009.

Eriksson, E., Några anteckningar om Knivsta säteri och dess ägare. (Tack till Clas Nilsson på Knivsta gård, som gjort mig uppmärksam på denna källa!)

Fries, E., Maria Sofia De la Gardie. I Svenska kvinnor. 1920.

Gillgren, S., Kungl. Upplands regementes officerare. 2008.

Lewenhaupt, A., Karl XII:s officerare. Biografiska anteckningar. Facsimileupplaga 1977.

Ryman, L., Salanus, Tunström och Sporrong. Tillnamnsbruk och framväxten av släktnamn i Uppland. Anthroponymica Sueciana 13. 2002.

Salvius, L., En Beskrifning öfver Sveriget, Första Tomet om Upland. 1741.

Svenskt Biografiskt Lexikon.

Wijkmark, Christina, Allrakäraste. Catharina Wallenstedts brev 1672–1718. 1995

Ågren, M., Domestic Secrets. Women & Property in Sweden 1600–1857. 2009.

Barbro Bursell är docent i etnologi och fd överintendent vid Livrustkammaren, Skoklosters slott och Hallwylska museet.